

ANTONI MARTÍ MONTERDE

Universitat de Barcelona

Grup de Recerca Literatura Comparada en l'Espai intel·lectual Europeu

Jean-Marie Carré i els orígens polítics de la imagologia comparatista

La imagologia és una proposta metodològica sorgida en el segon terç del segle XX en el si de la literatura comparada (francesa), on es consolida sobretot a partir de l'any 1951, quan Jean-Marie Carré, en el pròleg de *La littérature comparée* de Marius-François Guyard, defineix el comparatisme —fins i tot bandejant el terme «comparaison»— com «une branche de la histoire littéraire: elle est l'étude des relations spirituales internationales» (Carré 1951, p. 5), tot proposant, com a més encertat i adient que les metodologies comparatistes predominants fins aleshores, l'estudi de «l'interprétation réciproque des peuples, des voyages et des mirages. Comment nous voyons entre nous, Anglais et Français, Français et Allemands, etc.» (Carré 1951, p. 6). Cal remarcar que és Guyard, i no el mateix Carré, qui s'encarrega de posar ordre en les definicions sobre aquest *coneximent de l'estranger*: en el capítol VIII d'aquell manual, «L'étranger tel qu'on le voit», afirma que és necessari, per tal de donar un nou impuls al comparatisme, resseguir com:

chaque home, et même chaque groupe, et même chaque pays se font des autres peuples une image simplifiée, où subsistent seuls des traits, parfois essentiels à l'original, à d'autres moments accidentels. (...) Ne plus poursuivre d'illusoires influences générales, chercher à mieux comprendre comment s'élaborent

et vivent dans les consciences individuelles ou collectives les grands mythes nationaux, tel est le changement de perspective qui a provoqué depuis une quarantaine d'années en France un véritable renouvellement de la littérature comparée, en lui ouvrant une nouvelle direction de recherches (Guyard 1951, pp. 110-119).

A partir d'aquestes premisses, i malgrat cert desprestigi durant algunes dècades, en els darrers anys la imagologia ha viscut cert reviscolament, en paral·lel a cert ascens de la crítica de les identitats culturals en l'àmbit de les humanitats i dels estudis literaris, de la mà de Daniel-Henri Pageaux (1994, 2007, 2008, 2005), Hugo Dyserink (1988, 2003), Alain Montandon (1997), Frank K. Stanzel (1999), Joep Leerssen (1992, 1999) i Manfred Beller (Beller, Leerssen 2007). Val a dir que la imagologia, en tant que proposta d'articulació de la identitat i l'alteritat, podria resultar una proposta summament constructiva.

Però, el llast històric i polític dels seus orígens ha estat una ombra que ha planat sobre el seu desenvolupament, i que fins i tot pot condicionar-la de manera molt profunda. El sorgiment de la imagologia no s'entén sense al·ludir a la situació de la literatura comparada a França durant la Primera Guerra Mundial i els anys immediatament posteriors; l'empremta d'aquell conflicte —en diàleg amb la darrera guerra francoprussiana i amb el rerefons de la qüestió alsaciana— resulta clau per entendre el gir polític de la literatura comparada en el període d'entreguerres. En aquest article es mostraran les conseqüències d'aquell conflicte en la imagologia, una metodologia comparatística sorgida, precisament, de la tensió francoalemanya, i que té en la lectura de la primera tesi doctoral comparatista de la Universitat d'Estrasburg, una universitat esdevinguda francesa en 1919, una fita fonamental: *Goethe en Angleterre*, de Jean-Marie Carré, dirigida per Fernand Baldensperger, però que haurà d'esperar alguns anys per concretar-se.

Els veritables inicis de la imagologia, entre Lió i Estrasburg

El maig de 1928 Jean-Marie Carré publica a la *Revue de l'Université de Lyon* un article que, amb el rerefons del pròleg de la seva tesi, cal considerar com a document fundacional de la imagologia: «L'Allemagne vue par les écrivains français au XIXe siècle». A més a més, aquest important treball implica també una espècie de retorn a Estrasburg, on s'havia doctorat de la mà de Fernand Baldensperger en 1920, ja que pocs mesos després serà publicat també, en dos

lliuraments, a la *Revue Rhénane/Rheinische Blätter*, una publicació de circulació no solament menys restringida que la revista de la Universitat de la riba del Roine, sinó tipogràficament molt més elegant i profusament il·lustrada amb el retrat dels diversos autors comentats. D'altra banda, malgrat les no poques ressonàncies frontereres de Lió, la revista alsaciana, des del punt de vista geopolític i cultural, es troba molt més directament preocupada per les qüestions que Carré hi aborda, la qual cosa fa raonable que, immediatament, n'impulsés una nova publicació.

Les primeres pàgines de l'article contenen les primeres definicions conceptuals de la imagologia:

Dans un pays aussi ouvert que le nôtre, les traditions ont une force et une ténacité singulières. Nous avons vécu, pendant trois quarts de siècle, sur une idée, ou plutôt sur une image traditionnelle: l'Allemagne de Madame de Staël, l'Allemagne romantique. Cette image n'a été ébranlée ni par l'agitation nationaliste des Allemands en 1913, ni par le choc de l'invasion de Waterloo, ni par les polémiques que souleva la questions du Rhin en 1840. Et, d'autre part, l'image de l'Allemagne savante et libéral a subsisté, après la désillusion de 1870, jusqu'au démenti de 1914 (Carré 1928, p. 235, 1928-1929, p. 23).

Aquest paràgraf inicial és el veritable punt de partida de la imagologia, que, com es pot apreciar nítidament, no és ben bé una proposta metodològica, sinó més aviat una intervenció política sobre la psicologia col·lectiva considerada com a àmbit d'actuació del comparatisme ja des de 1920, i que en 1928 fa un gir ben estrany. Ara s'explicita la manera d'intervenir a través de l'imaginari cultural i de la imatge de l'altre —Alemanya. Tota imatge és una tradició construïda sobre l'altre, però una tradició pròpia, és a dir, una idea que es va transmetent alhora que s'acreu i perpetua com a marc intel·lectual. En incitar a la reflexió sobre la imatge d'Alemanya en les lletres franceses, als francesos els correspon meditar sobre ells mateixos, sobre com és possible que aquesta imatge, un cop sorgida de la ploma d'una figura com Madame de Staël —com Rousseau, Texte, francesa però, d'alguna manera, suïssa—, s'hagi perpetuat per sobre dels esdeveniments, i hagi romàs inalterada o, en tot cas, consolidada. Per tant, des del primer moment, Carré situa en l'eix de la seva reflexió no solament la qüestió de com es construeix una imatge de l'altre —la cultura alemanya— en la literatura pròpia —francesa—, sinó la indagació sobre aquesta imatge en tant que il·lusió que només es trenca a partir de 1914, trencament al qual el pròleg de *Goethe en Anglaterra* contribuïa gairebé de manera imperativa, i que, al seu entendre, solament remet a un fet cabdal:

La plupart de nos déceptions viennent de là. Quelques-uns de nos grands écrivains, de ceux qui créent un public et une opinion, fixent, à une époque déterminée, la physionomie de l'Allemagne. Le portrait nous intéresse, nous l'adoptons, nous ne le confrontons plus avec l'original. La réalité change, l'Allemagne bouge. Un jour elle nous apparaît dans un coup de lumière inattendu, et son visage inquiétant nous effraie. Mais il est trop tard, et elle nous force à refaire connaissance avec elle... par les armes (Carré 1928, p. 236).

A partir d'aquest trencament, la investigació de Carré consisteix a subratllar la constitució il·lusòria d'aquella imatge, i així assenyalar els perills de permetre que ressorgís. És a dir, que la imagologia realitza un moviment doble: permet analitzar el passat per tal de prevenir sobre els perills del futur, i empra l'anàlisi de la història de la imatge d'Alemanya en les lletres franceses per a advertir els seus compatriotes sobre l'error —i el risc— de perseverar inconscientment en aquesta tradició.

Un cop plantejada la noció d'imatge en aquests termes, ressegueix l'obra dels principals puntals d'aquesta tradició. Al seu entendre —i en això segueix Edgar Quinet— «il y a entre la France et l'Allemagne un perpétuel anacronisme» (Carré 1928, p. 234, 1928-1929, vol. I, p. 23). Aquest *decalatge* entre la realitat i la imatge seria l'origen de les nefastes conseqüències per a França d'una confiança reiteradament decebuda des de 1906. Carré es refereix a la data en què Staël decideix començar a redactar *De l'Allemagne*, que enllesteix en 1910, un llibre que, després de sobreviure a l'ordre de destrucció de l'edició per part de Bonaparte, finalment es publica a Londres en 1913 i a París en 1914 (Martí Monterde 2011, pp. 62-93), així com a la influència d'aquest llibre en el cercle de romanticisme liberal polític i literari francès dels anys 20. Si bé és cert que no és l'única font d'aquesta imatge, sí que seria l'origen d'una confiança en un aliat literari per sobre de la seva condició d'enemic nacional: «Elle oppose à la Tyrannie militaire de Napoléon la République des Lettres Allemandes» (Carré 1928, p. 239, 1918-1929, vol. I, pp. 25-26). La qual cosa, en el moment de l'aparició del seu llibre, Madame de Staël no podia registrar: ni la caiguda de Napoleó Bonaparte, ni els esdeveniments posteriors, encara que potser sí l'ascens de Fichte a partir dels *Discursos a la nació alemanya*. L'anacronisme, i al costat del problema d'enfocament, doncs, serien els trets fonamental del llibre de Madame de Staël a França i de l'efecte que hi va produir:

Là est le préjugé, là est aussi l'erreur historique. Cette Allemagne littéraire et spéculative, improprie à l'action, perdue dans son rêve, sans caractère, sans

patriotisme, n'existait déjà plus. Madame de Staël n'a pas besoin de l'appeler à l'action et à la liberté. Un an après l'apparition de son livre, un général prussien était gouverneur de Paris, le roi de Prusse y faisait son entrée avec ses grenadiers, ses diplomates et ses savants. Si les événements s'étaient à ce point précipités c'est que son image ne correspondait plus à la réalité. En 1814, son livre était déjà un anachronisme (Carré 1928, p. 239, 1928-1929, vol. I, p. 23).

Després de Madame de Staël, amb qui és força dura però, al capdavant, «on ne peut lui reprocher de n'avoir été prophète» (Carré 1928, p. 239, 1928-1929, vol. I, p. 26) —i qui, al cap i a la fi, no podia evitar un anacronisme que, en part, era degut a la intransigència de Bonaparte i al retard amb què va publicar-se el llibre—, en realitat serien els joves romàntics francesos els responsables del fet que aquesta imatge idealitzada esdevingués un emmirallament: «Les coupables —s'il en faut—, ce sont plutôt les Romantiques. Ils recevaient du passé une interprétation que contradisait le présent, et ils ne s'en sont pas souciés. (...) Notre ennemie en politique devenait notre alliée en littérature» (Carré 1928, p. 240, 1928-1929, vol. I, p. 26). Per a Carré, és aquest cercle el responsable d'una credulitat acrítica que, per a continuar la tradició impulsada per la baronessa, s'endinsa en una visió a còpia de tancar els ulls a l'evidència: «La imatge que leur avait léguée Mme de Staël était déjà faussé; ils ignoraient le véritable romantisme allemand, le mouvement patriotiques et national de 1813» (Carré 1928, p. 242, 1928-1929, vol. I, p. 28). D'aquesta manera, Jean-Jacques Ampère, Victor Cousin o David d'Angers, amb les seves visites a Weimar, per tant, amb l'admiració per Goethe més que pel romanticisme polític a què es refereix Carré, serien els culpables d'una irresponsabilitat, d'una relació irreflexiva que, tal com és caracteritzada per Carré, no fa justícia a les seves trajectòries i motivacions: així, Cousin, quan hi va, si més no «cherche une philosophie», Ampère «essaie d'oublier, en voyageant, la belle Juliette Récamier» (Carré 1928, p. 240, 1928-1929, vol. I, p. 27), i malgrat que tot seguit afegeix que «ce sont là des voyages en littérature», la dimensió crítica d'aquelles estades a Weimar hauria quedat eclipsada per les seves nefastes conseqüències pel que fa a la confiança dipositada en Alemanya, que la *Revue des Deux Mondes* faria créixer. En síntesi, enlluernats per l'esteticisme staëlià, en la seva fascinació per Goethe, cap dels seus successors no era capaç de veure que:

Nous avons confondue Allemagne avec son idéal classique, quand elle s'en détachait déjà; et maintenant, croyant mieux faire, nous séparâmes l'Allemagne qui pense de celle qui agit. Nous n'oubliâmes qu'une chose, c'est que l'une

avait domestiqué l'autre, c'est que l'Allemagne de Goethe était déjà enchaînée par celle de Bismarck. Les intellectuels allemands n'étaient plus citoyens du monde, mais en majorité serviteurs de la monarchie prussienne, et l'on prêtait serment de loyalisme en entrant dans l'Université. Nous ne le savions pas assez (Carré 1928, p. 253, 1928-1929, vol. II, p. 20).

A partir d'aquestes premisses, que estableixen en Staël i el cercle la *Jeune France liberale* els orígens de la problemàtica imatge d'Alemanya a França, totes les aportacions posteriors, des Michelet a Renan, o de Heine a Quinet —malgrat els seus respectius advertiments— són analitzades en la mateixa clau; els uns no són capaços d'advertir l'equivocació, els altres no aconsegueixen trencar la tradició de confiança; i, pel seu compte, Victor Hugo, amb el seu internacionalisme conciliador, situaria les relacions entre els dos països del Rin «au Pays d'Utopie» (Carré 1928, p. 242, 1928-1929, vol. I, p. 34). Aquesta havia estat la construcció de l'opinió pública francesa respecte a Alemanya, que ni tan sols l'articulació nacionalista de Maurice Barrès aconsegueix esmenar, i que la humiliació de 1871 no fa sinó fer créixer —paradoxalment— en establir-se una oposició entre l'Alemanya de les armes i la de les lletres universitàries i intel·lectuals, en el que Carré considera un nou sofisma a afegir al balanç de les interpretacions en què «l'esprit français, veulent conserver sa proper création, a successivement commis une *confusion* et une *distinction* bien curieuses» (Carré 1928, p. 257, 1928-1929, vol. II, p. 22). Com es pot apreciar, tot plegat sembla una il·lusió de l'esperit, però no pas sorgida del *Geist*, sinó de l'*esprit*.

Des de 1928, doncs, per a Jean-Marie Carré la vida mateixa de la nacions és el seu veritable objecte d'estudi, i el camp de la imagologia, la qual cosa implica, ja de manera definitiva, dues nacions: la imaginada i la que imagina, sobretot la darrera. Aquest fet d'imaginari no es dona pas de manera ahistòrica, sinó més aviat atapeït d'història. Carré parteix de la certesa que França s'havia fet, des de 1813, una imatge equivocada d'Alemanya, una imatge que reiteradament s'havia vist decebuda per contrast amb la realitat dels alemanys, com provarien els esdeveniments recents. Examinar aquesta equivocació respecte a Alemanya en la literatura francesa és el veritable objecte d'estudi —i de preocupació. En 1928, per tant, la imagologia té en aquests moments un caràcter preventiu, de la mateixa manera que el pròleg de 1920 tenia un caràcter reactiu imprescindible per arribar a aquest punt.

Tanmateix, les conclusions d'aquell doble article lionès-renà deixen oberta una porta, atès que la punyent decepció de 1870 havia estat compensada per la victòria de 1918, la qual cosa li permet afegir al debat les iniciatives que

significaven, just en aquell moment, d'una banda i l'altra del Rin, revistes com la *Revue d'Allemagne* de Maurice Boucher, Henri Lichtenberger, Edmond Jaloux i Jean Girodoux, i la *Deutsche Französische Gesellschaft* impulsada per Otto Grautoff, Thomas Mann i Ernst Robert Curtius. La *Revue Rhénane*, per cert, lamenta en una nota de la redacció final que no se'ls esmentés, en aquest esforç d'establir un nou context per les relacions entre França i Alemanya, i expressa el seu desig perquè els escriptors francesos i alemanys d'una i l'altra banda del Rin (no diu, però, de la frontera) aconseguixin veure prosperar els seus bons propòsits en acostament intel·lectual. Per a Carré, els uns i els altres, o tots plegats, «ils meriten réussir. (...) Nous leur faisons crédit, largement» conclou (Carré 1928, p. 258, 1928-1929, vol. II, p. 23). Aquest nou enfocament partia de l'evidència que, en aquell moment,

Le régime est aboli. C'est l'essentiel. Espérons qu'il ne renaîtra pas! Passons l'éponge sur le passé, Aidons les intellectuels et les républicains qui, en Allemagne, veulent instaurer un ordre nouveau, créer une nouvelle atmosphère. Et surtout, renseignons-nous, documentons-nous. (...) L'histoire des relations littéraires entre la France et l'Allemagne, au cours du XIXe siècle, nous a révélé des écueils qui exigent une navigation prudente. Ce n'est pas une raison pour ne pas s'embarquer (Carré 1928, p. 258, 1928-1929, vol. II, p. 23).

Tanmateix, una cosa era passar l'esponja pel passat, i una altra ben diferent passar-la pel present. I aquest present es complicaria força en les dues dècades immediatament posteriors al document fundacional de la imagologia comparatista.

De la imatge als miratges

Malgrat que el camí traçat en els articles de 1928 i 1929 semblava força clar, el ben cert és que Carré no segueix, durant els anys següents, més que parcialment i relativa les premisses que hi assenyalava, i es dedica sobretot a l'estudi dels viatgers literaris francesos, especialment a Egipte, país en què fa una llarga estada, i a la imatge del qual en les lletres franceses dedica diversos estudis. La represa de l'eix francoalemany de la imagologia ve novament determinada per l'esclat bèl·lic: la Segona Guerra Mundial. Lògicament, en els primers anys, i durant l'ocupació, pràcticament no pot publicar res. Tanmateix, en un balanç de la literatura comparada durant els anys de l'ocupació —trist per registrar el cop de la mort de Henri Tronchon i de Paul Hazard, així com

la mort d'alguns estudiants en la Resistència— Carré assenyala que, malgrat la suspensió de la *Revue de Littérature Comparée*, les activitats de l'Institut de Littérature Comparée de la Sorbonne havien continuat, sota la direcció de Paul van Tieghem, i que s'havia mantingut certa continuïtat en aquests estudis, especialment amb la direcció d'algunes tesis en curs, algunes clarament imagològiques com ara *Les voyageurs français en Sicile*, de H. Tuzet, o la de M. Monchoux sobre *Les images de l'Allemagne dans la littérature française de 1814-1840* (Carré 1945c, pp. 31-32) Per tant, la guerra renova l'interès per la relació clau en l'origen de la imagologia.

Aquell any 1945 Carré mateix reprèn l'activitat en aquest sentit. A banda d'algunes publicacions, novament de gran càrrega simbòlica, sobre el Rin en la literatura (Carré 1945d, 1945f, 1946), un cop acabada la guerra a Europa, encara en 1945, Carré publica diversos articles sobre Alemanya, començant pel que significa la represa del tema i l'encunyament d'un nou concepte clau: «Le mirage allemand et les lettres françaises», (Carré 1945a), i continuant pels que proposen una reeducació (1945b) i una democratització (1945g) d'Alemanya. Un cop la victòria de França, amb el conjunt dels aliats, s'aconsegueix, Carré no dubta a sintetitzar i actualitzar les seves propostes en un article certament clarificador de la nova etapa que s'obria en la imagologia: «Victoire aujourd'hui, mais demain?», publicat en la primera plana de *Les Nouvelles Littéraires*:

L'Allemagne s'écroule. L'heure est venue de faire notre examen de conscience. Dans un pays épris de pensée libre, d'analyse et de discussion, au sein d'une élite intellectuelle qui prétend avoir l'esprit critique, les traditions gardent une stupéfiante ténacité. Pendant trois quarts de siècle, nous avons vécu sur une idée ou plutôt, sur une image de l'Allemagne. Celle qu'avait fixée Mme de Staël. (...) subsista chez nos écrivains les plus représentatifs, même après 1870, jusqu'au tragique démenti de 1914. Enfin, après la grande guerre, une autre image s'esquissa, dès 1916 [sic], celle de l'Allemagne républicaine, plus fallacieuse encore, qui dura jusqu'à l'avènement de la tyrannie hitlérienne.

Que se passe-t-il donc dans nos esprits? Comment expliquer cet aveuglement? Ah! c'est que nous sommes envoutés, prisonniers d'un mirage (Carré 1945e, p. 1).

Com es pot apreciar, molts dels arguments són la represa del text de 1928, i de fet la resta de l'article no és sinó una síntesi del que s'exposava en la revista de la Universitat de Lió. Però ara adaptats a la nova situació, a una nova descoberta del veritable rostre d'Alemanya, que si d'una banda fa necessària

una nova categoria crítica —els miratges, per sobre de la imatge—, de l'altra exigeixen una clarificació d'aquesta imatge veritable, contrastada i espantosa:

Quand le voile se déchira, il était trop tard. S'il y a jamais eu deux Allemagnes, celle que nous estimons est morte depuis les années. L'autre l'a tuée, et c'est la seule que nous connaissons aujourd'hui. Elle a bâillonné la vérité, avili l'homme, et ses intellectuels, asservis en 1940 comme en 1914, comme en 1870, restent attachés a ses forfaits. Ils ont entré au service des Goebbels et des Rosenberg, ils ont commis le crime qui ne se pardonne pas: le pêché contre l'esprit. Et à ceux qui viendraient nous dire: «Tout n'est pas perdu. Songez à l'Allemagne de Weimar!» nous répondrons: «Weimar a disparu de la Carte. Je ne vois plus que Buchenwald» (1945e, p. 1).

Després d'aquest article, i de la resta que va publicar en 1945, Carré sent de manera imperativa la responsabilitat d'evitar que els francesos tornin a caure en aquell miratge, i en poc temps enllesteix i publica *Les Écrivains français et le mirage allemand*, que apareix en 1947, un llibre en què recull i desenvolupa la major part dels conceptes i lectures exposats en l'article de 1928, però al qual afegeix l'actualització que signifiquen els nous escrits de 1945, especialment pel que fa a les solucions aportades. Carré l'escriu després d'una nova decepció, inimaginable en el moment originari de la imagologia, per més dur que ja resultés aleshores fundar-la sobre una confiança esdevinguda malfiança. Per tant, en les pàgines d'aquest nou volum, que estableix definitivament les categories imagològiques clau, es pot apreciar un enduriment dels postulats directament proporcional al nou desencís que s'havia produït amb la Segona Guerra Mundial. Un desencís encara més complicat si tenim present la dedicatòria que l'encapçala, «A la mémoire de mes étudiants morts pour la France. Albert PIAT, fusillé par les Allemands en 1944; Gilles CHAINE, tué dans le maquis en 1944; Michel CABOS, déporté à Mauthausen et mort en 1945» (Carré 1947, s.n). En aquest context, s'entén que el llibre sigui, efectivament, una represa de postulats ja exposats anteriorment, encara que exposats de manera força més severa. Per tant, més que analitzar-lo per complet, cal centrar-se ara, fonamentalment, en aquesta severitat, que emblemàticament ha quedat assenyalada amb la desaparició de Weimar —i, per tant, de Goethe— del mapa de la civilització, un mapa marcat per sempre pels camps de concentració i extermini del nazisme. Una severitat que, malgrat no ser tan marcada com en els articles, registra clarament el pas de la convalescència moral exposada en 1920 a una exasperada caracterització de la ingenuïtat francesa envers la cultura alemanya i les seves elits.

Tot i que insisteix a dir que no hi ha una intenció ideològica en el seu llibre, el ben cert és que la ideologia és la seva prioritat absoluta, la qual cosa ja queda clara en el prefaci:

De l'image qu'ils [els escriptors] nous donneront à l'avenir dans les livres, les revues, la presse, dépend l'orientation de notre destinée. Qu'ils se méfient des mirages et ne nous ramènent pas trop de formules incantatoires! (1947, XV).

El propòsit de l'estudi de les imatges que un país es fa d'un altre a través de la literatura és novament definit com la necessitat de:

rappeler les erreurs d'optique commises par nos écrivains, aligner et souligner leurs interprétations successives. Il ne s'agit pas ici principalement des Allemands et de la qualité de leur expansion intellectuelle. Il n'est question que de NOUS et de nos appréciations. (...) c'est à un examen de conscience, à un retour sur nous-mêmes et sur notre histoire spirituelle que je convie rapidement mon lecteur (1947, VII).

Respecte al punt de partida de 1928, Carré no modifica en absolut la seva percepció, i continua atribuint l'origen d'aquesta imatge a l'obra de Mme. de Staël. Però, malgrat que sigui una mica redundant comentar-ho, cal assenyalar que Carré endureix força els seus arguments. Staël que hauria descrit una Alemanya apreheua a partir del seu viatge de 1904, una Alemanya *pastoral*, somiada més que vista: imaginada. La imatge que en desprèn resulta anacrònica, ja que en el moment de la publicació de *De l'Allemagne* —1913 a Londres, i 1914 a París— els esdeveniments ja apuntaven clarament a un nou enfrontament entre totes dues nacions, però d'una classe completament diferent de la que Staël havia patit en el moment de concebre el llibre sota el despotisme de Napoleó Bonaparte. Per a Carré, l'error de Staël en el moment de publicació del seu llibre va ser pensar que Alemanya continuaria sent liberal un cop arribés a ser lliure. Al contrari, amb un governador prussià a París des de 1814, «la République des lettres entrain au service de la Sainte-Alliance» (1947, p. 24). I, en canvi, el llibre de Germaine Necker hauria continuat sent llegit com una mera invitació a la reforma de l'enteniment racional i de la sociabilitat francesa a través de la subjectivitat, l'individualisme i la solitud creadores:

L'Allemagne pensante de 1800 lui semble dans un état analogue à la France de 1789. Elle la voit en idéaliste, elle l'oppose à la France impériale et militaire, elle l'encourage dans son élan vers la liberté. Son livre, qui prêche l'idéalisme,

qui dresse la République des lettres contre la tyrannie politique de l'Empire, ne peut être qualifié d'antifrançais. C'est le livre d'une libérale. (...) Mme. de Staël a donc une intention politique: exalter la liberté de pensée allemande en face de l'Empire. Mais elle a aussi un double but: philosophique et littéraire, faire connaître l'Allemagne à la France, et réciproquement ouvrir à notre littérature entravée et étriquée des perspectives et des avenues nouvelles. Elle est donc à la fois interprète et apôtre de la pensée étrangère. (...) L'Allemagne devient une création de sa sensibilité, c'est son idéal réalisé sur terre (1947, pp. 15-17).

Però, pel que sembla, independent als esdeveniments, tot i el seu anacronisme, la imatge d'Alemanya ja havia quedat gravada i va aconseguir una gran pregnància entre molts escriptors, fins a constituir els fonaments d'una opinió generalitzada, la qual cosa exaspera Carré, ja que, després del *Discurs a la nació alemanya* de Fichte, aquesta idealització constituïa al seu entendre una greu irresponsabilitat. Tot i que Alemanya evolucionava, a França la seva imatge romania exactament idèntica a la primera que n'havia donat Staël, una imatge que —precisament per necessitats intrínsecament franceses— solament es modificava en la seva manera de presentar-se, no en les seves conseqüències:

Nous désillusions viennent de là. (...) Nous vivons sur cette image, parce que nous y tenons. Nous cultivons, nous entretenons le préjugé qui nous est cher. Préjugé politique, littéraire, philosophique, historique, philologique, musical. S'il y a mirage, nous contribuons à le créer. Nos intellectuels et nos écrivains n'ont presque jamais jugé l'Allemagne en elle-même, mais presque toujours, au contraire, par rapport aux idées qu'ils soutenaient chez nous. Ils l'ont regardée à travers le prisme de leur propre idéologie (1947, X).

I aquest prisma, doncs, és el que construeix la imatge, el seguit d'imatges que sedimenten una idea de l'altre fins a fer-la nítida però alhora intangible perquè, en el fons, és irreal; aquest és l'objecte d'estudi de la imagologia: els miratges. I el que preocupa Carré és la seva perdurabilitat malgrat les evidències polítiques. Aquest és el nou concepte que introdueix Carré entre 1945 i 1947. Com que el miratge sorgeix d'un estat de la pròpia sensibilitat, aquest concepte li permet subratllar la responsabilitat intrínsecament francesa de la relació amb Alemanya a través de la imatge que els escriptors n'han construït al llarg d'un segle i mig; i, d'aquesta manera, pot establir una argumentació preventiva gravitant sobre la malfiança raonable.

Així doncs, no sobta que la resta del llibre Carré ressegueixi la successiva

decepció d'aquestes imatges, en tant que miratges, al llarg de segle i mig de relacions literàries en què França esdevé víctima no només d'Alemanya, sinó sobretot de la seva imaginació. Es tracta del desvelament del miratge com a tal, i de desvelar l'automiratge en l'autoimatge, la qual cosa, en síntesi, consisteix a reconèixer que:

la France a été plus généreuse que clairvoyante et que notre élite intellectuelle a bien souvent pris ses désirs pour des réalités; prêtant à l'Allemagne ce sens de l'humain et de l'universel, cette aspiration européenne qui caractérisaient nos meilleurs écrivains. Nos illusions, nos chimères, nos mirages disent éloquentement notre bonne volonté et notre bonne foi (1947, p. 209).

És en aquest punt que l'examen de consciència a què Carré incita els seus compatriotes esdevé més tens, ja que implicaria una reacció que planteja com a simètrica a la situació donada, però que en el fons no ho és pas, i que recorda la que —a escala— havia establert Fernand Baldensperger per a Renània. Les paraules finals del llibre no deixen lloc al dubte sobre l'ombra de sospita que planarà per sempre a la imagologia:

[Nous] Espérons que l'Allemagne offrira à nos écrivains de demain un visage purifié, paisible, rassurant. Mais en attendant, restons vigilants. Décidons-nous à observer l'Allemagne *en soi*, à l'étudier pour elle-même, à ne plus la regarder à travers nos illusions d'idéologues, nos préjugés de classe ou de parti. Et surtout, méfions-nous, méfions-nous du mirage... (1947, p. 213).

Amb aquests antecedents, amb aquesta doble textura, resulta evident que la matriu fonamental de la imagologia és la relació de doble malfiança entre França i Alemanya, si més no, des de la darrera guerra francoprussiana, incloent-hi les dues guerres mundials. No hi ha, doncs, un plantejament teòric, que en el fons hauria pogut significar una revisió de la caracterologia i de la psicologia dels pobles del segle XIX, una perspectiva que, per exemple, el germanista italià —i problemàtic comparatista— Arturo Farinelli no s'està d'emprar. El plantejament de la imagologia no és teòric o metodològic, sinó plenament polític. Ja ho era en 1928; en 1945 i 1947 no podia no ser-ho.

Com es pot apreciar, la imagologia sorgeix i es consolida en un moment en què la relació entre França i Alemanya no pot ser pitjor, i això resulta determinant per a establir quina seria una de les funcions fonamentals de la literatura comparada i de la imagologia. En la immediata postguerra, la missió de França, a través de l'estudi imagològic de la cultura alemanya, seria ajudar

els escriptors d'Alemanya a desvelar en el seu si el sentit d'Europa i de l'Universal; però aquesta missió s'acompliria de la següent manera:

Ce ne sera pas facile. Car c'est en même temps les détourner de leur romantisme, presque les «dégermaniser» (1947, p. 211).

Si França, doncs, té una missió com aquesta, la literatura comparada exerciria, dins d'aquesta missió, un paper fonamentalment: aconseguir que Alemanya deixi de ser germànica, és a dir, que la imagologia no seria la manera de conèixer l'estranger sinó de crear les condicions perquè sigui possible esborrar allò que el fa diferent, en aquest cas alemany. Encara que —com ha quedat clar— tot plegat estigui profundament marcat per la guerra —i especialment el rostre sinistre del nazisme—, res no justifica una afirmació, un propòsit, una missió enunciada en aquests termes. Al llarg de tota la trajectòria de la imagologia, Carré, com abans implícitament Baldensperger, desplega una actitud que es correspon, exactament, amb el que Pierre Bourdieu va anomenar en «racisme 'doux' de celui qui 'les connaît bien', 'à ce qui ne le fait pas', et qui 'les trouvant affreux, les aime bien malgré tout' (attitude tres fréquente chez les spécialistes de civilisations étrangères» (Bourdieu 2002, p. 7). Aquesta traça resulta fàcilment visible en relació a determinats grups culturals nacionals objecte d'estudi comparatiu en el model binari imposat per la Sorbona, de vegades sense ni tan sols acomplir la darrera de les condicions apuntades per Bourdieu.

Tots els textos que hem presentat i analitzat semblen donar la raó a Claudio Guillén quan afirmava que la literatura comparada —com abans la *Weltliteratur*— havia estat un projecte de postguerra (Guillén 1985, p. 60). Però val a dir que, mentre la voluntat de l'afirmació de Guillén intenta ser constructiva, de manera ben paradoxal, gairebé contradictòria, la imagologia —tant després de la primera com de la segona guerra mundial— no ho seria pas. Això és així per una raó molt senzilla, que, en el fons, passa per reescriure els arguments de Guillén adaptant-los a la seqüència real dels esdeveniments: la imagologia no és un producte de postguerra, sinó de Guerra.

Conclusions

El camí recorregut per la imagologia, i pel conjunt de la literatura comparada, a França, després dels treballs de Carré resulta força complex. Des de la tesi de Claude Digeon: *La crise «Allemande» de la pensée française* (1959), una tesi

que va començar a dirigir Carré, però que va morir poc abans d'enllestir-se, aquest esquema binari —generalment amb França com a terme central de la relació— s'ha aplicat mecànicament a d'altres contextos, seguint aquells esquemes inicials convertits en pauta d'escola. Així, es pot comptar amb aproximacions a *Le miratge russe en France au XVIIIe siècle* d'Albert Lortholary (1951), *L'Image de la Grande-Bretagne dans le romain français (1914-1940)*, de precisament Màrius-François Guyard (1954), *L'Image de la Belgique dans les lettres françaises de 1830 à 1870*, de Claude Pichois (1957), novament *La Russie dans la vie intellectuelle française*, de Michel Cadot (1967), i així successivament fins arribar al relleu que signifiquen, primer, els treballs de Daniel-Henri Pageaux, que inicia la seva recerca amb *Images du Portugal dans les lettres françaises*, en 1971 i amb la seva tesi *L'Espagne devant la conscience française au XVIIIème siècle, 1715-1789*, de 1975, i posteriorment de Jean-Marc Moura, amb *L'Image du tiers monde dans le roman français contemporain (1992b)* i *L'Europe littéraire et l'ailleurs* (1998). Una renovació, com es pot apreciar, bastant relativa.

Enfocaments d'aquests tipus no són, avui, excepcionals; i fins i tot són objecte de balanços com els que ha realitzat ja en diverses ocasions Jean-Marc Moura (1992a, 1999), qui, malgrat haver estat professor a la Universitat d'Strasbourg, ni tan sols quan comenta els orígens de la imagologia sent la més mínima necessitat d'al·ludir la tensió viscuda en aquella Universitat en 1919, i la seva importància en el sorgiment d'aquesta proposta metodològica. D'altra banda, l'evolució de la proposta de Carré resulta clau per a entendre el que s'ha anomenat la «crisi de la literatura comparada». Malgrat l'efecte del Congrés de l'Associació Internacional de Literatura Comparada celebrat a Chapel Hill l'any 1958, en què René Wellek (1959) va denunciar el reduccionisme antropològic de la imagologia sobre la idea mateixa de literatura comparada, resulta molt difícil conciliar-ho tot plegat en una síntesi que faci concebible una via alternativa per a la imagologia —o, fins i tot, per a la literatura comparada, quan aquesta se centra en les perspectives nacionals. En tant que hereus de les filologies del XIX, en ambdós plantejaments els estudiosos de la supranacionalitat literària se situen al llindar de riscos com els que assenyalava Michel Espagne:

qu'elle présuppose les entités nationales rapprochées et comparées alors que le regard jeté sur l'étranger par les professeurs français du XIXe siècle n'est pas une donnée intangible. L'observateur se définit lui-même par l'objet qu'il choisit d'explorer. L'identité nationale, conçue comme singularité culturelle et scientifique, est elle-même la résultante d'interactions que l'imagologie, et

dans une large mesure les études comparées, risquent fort d'estomper (Espagne 1993, p. 8).

I, tanmateix, la pregunta que hem de fer-nos és si l'interès mostrat en els darrers anys per la història de les relacions culturals entre França i Alemanya, especialment en la dècada immediatament posterior a la reunificació alemanya —és a dir, en el moment en què Alemanya deixa de ser un país no només dividit sinó també tutelat per les potències sorgides de la fi de la Segona Guerra Mundial— no es correspon, precisament, amb el rerefons que va fer sorgir la imagologia comparatista. Treballs com *L'impossible semblable* de Stéphane Michaud, les reflexions impulsades per Joseph Jurt al Frankreich Zentrum de Freiburg —inaugurat amb una conferència de Pierre Bourdieu abans citada—, o volums col·lectius com ara *Au jardin des malentendus: Le commerce franco-allemand des idées*, coordinats per Jacques Leenhardt i Robert Pich, *Visions françaises de l'Allemagne*, dirigit per Claude Faucart, o el col·loqui —celebrat precisament a Estrasburg l'any 1993— *Image de soi, image de l'autre. La France et l'Allemagne en miroir*, semblen apuntar en aquesta direcció, als quals sens dubte caldria afegir les diverses investigacions sobre els *Transferts intellectuels franco-allemands* impulsades per Michel Espagne i Michael Werner, o treballs diversos d'història comparada dels intel·lectuals que, d'una manera o altra, situen la tensió cultural francoalemanya com un dels aspectes clau a investigar.

Certament, si cal plantejar-se la imagologia en un context europeu, aquesta idea no pot continuar reduint-se a l'esquema binari francoalemany. D'entrada, perquè ni tan sols en aquest eix la relació s'explica simplement explorant aquest binomi. Com han assenyalat Jurt i Werner, de fet aquesta relació està profundament marcada per d'altres països, en una articulació plenament europea que desborda els termes binaris:

On devrait dépasser le nombrilisme bi-national suggéré par l'idée du couple. «En dépit de son caractère surdéterminé, le 'couple' franco-allemand n'en constitue pas pour autant une relation d'exclusivité», écrit à juste titre Michael Werner. «Beaucoup d'autres partenaires interviennent dans cette relation, des Suisses et des Belges par exemple, prédisposés par le voisinage direct à des activités de médiation, des Juifs de l'Europe centrale, des Italiens, Hongrois, Polonais.» L'image du couple franco-allemand a été réductrice et productive à la fois. Ce qui est néfaste pour une construction européenne c'est la prétention à l'exclusivité (Jurt 2001, p. 59).

Malauradament, la imagologia comparatista sembla abocada a perpetuar un model binari. Però hi ha certa consciència —als afores del comparatisme oficial francès— sobre la necessitat de trencar aquesta inèrcia. Tanmateix, cal recordar que aquestes reflexions són fetes no ben bé en el si de la literatura comparada a França, sinó més aviat des del punt de vista de la història comparada dels intel·lectuals, des de l'enfocament de diversos germanistes francesos o, en un sentit força diferent al que tenia aquest perfil en el període d'entreguerres, dels romanistes alemanys.

Això vol dir, doncs, que existeix una tensió latent en el camp acadèmic francès, i europeu, pel que fa a la literatura comparada i a la imagologia. Aprofitant la nostra perspectiva —distanciada històricament, geogràficament, però també metodològicament— pensem que calia assenyalar totes aquestes qüestions com un gest de responsabilitat comparatista. Si la imagologia ha de poder fer alguna aportació a la literatura comparada a Europa, i pensem que ha de fer-ho sense prendre-s'ho necessàriament com una missió, fóra bo recordar la seva història —sense ombres ni silencis interessats— per tal de construir sobre bases més sòlides i generoses les noves propostes sobre la imatge de l'altre a Europa.

Bibliografia

Fonts principals

- BALDENSPERGER, Fernand (1900): «Leçon d'ouverture...», *Bulletin de la Société des Amis de la Université de Lyon*, Lió.
- (1901): «La Résistance à Werther dans la littérature française», *Revue d'histoire littéraire de la France* (juliol-setembre), pp. 377-394.
- (1904): *Goethe en France. Étude de littérature comparée*, Hachette, París.
- (1907): *Bibliographie critique de Goethe en France*, Hachette, París.
- (1917a): «Goethe et la guerre actuel», *Edda*, VII, pp. 173-187.
- (1917b): *Note sur les moyens d'Action Intellectuelle de la France à l'Étranger*, Impr. L. de Mateis, París.
- (1919a): *La Littérature. Création, succès, durée*, Flammarion, París.
- (1919b): *L'Avantguerre dans la littérature française. 1900-1914*, Payot, París.
- (1919c): «Où nous en sommes: examen de conscience d'un 'comparatiste'», *Revue Universitaire*, 28:II, pp. 260-347.
- (1921): «La Littérature comparée. Le mot et la chose», *Revue de littérature comparée*, 1.

- (1924): *Le Mouvement des idées dans l'emigration française*, 2 vols., Librairie Plon, Paris.
- (1927): *Orientations étrangères en Honoré de Balzac*, Honoré Champion, Paris.
- (1940): *Une vie parmi d'autres. Notes pour servir a la chronique de notre temps*, Louis Conard L. ed., Paris.
- CARRÉ, Jean-Marie (1919): *Histoire d'une division de couverture: journal de campagne (août 1914-janvier 1915)*, La renaissance du livre, Paris.
- (1920): *Goethe en Angleterre*, Librairie Plon, Paris.
- (s.f. [c1922]): *Les Ardennes et leurs écrivains, Michelet et Taine, Verlaine et Rimbaud*, Émile Ruben ed., Charleville.
- (1927): *La Vie de Goethe*, Gallimard, Paris.
- (1928): «L'Allemagne vue par les écrivains français au XIXe siècle», *Revue de l'Université de Lyon*.
- (1928-1929): «L'Allemagne vue par les écrivains français au XIXe siècle», *Revue Rhénane/Rheinische Blätter*, 2-3, 1928, pp. 23-34; 4, 1929, pp. 16-23.
- (1945a): «Le mirage allemand et les lettres françaises», *Opéra* (3-X), p. 2.
- (1945b): «Rééduquer Allemagne», *Opéra* (7-XI), 1.
- (1945c): «La Littérature Comparée en France pendant l'occupation», *Comparative Literature Studies, Liverpool*, XVII-XVIII, pp. 31-32.
- (1945d): «Le Rhin dans la littérature», *Les Nouvelles Littéraires*, 932, p. 1.
- (1945e): «Victoire aujourd'hui, mais demain?», *Les Nouvelles Littéraires*, 932, p. 1.
- (1945f): «Le Question du Rhin dans la littérature française», *Essais et Études Universitaires*, Année scolaire 1945-1946, II, La Nouvelle Édition, Paris:1946, pp. 202-211.
- (1945g): «Démocratiser l'Allemagne», *La Démocratie*, s.d (c1945), s.p.
- (1946): «Le Rhin dans la littérature française», a Jean DUMONT (ed.): *Le Rhin. Nil de l'Occident*, Les éditions Sfelt, Paris, pp. 247-274.
- (1947): *Les Écrivains français et le mirage allemand. 1800-1940*, Boivin et Cie, Paris.
- (1950): «La Littérature comparée depuis un demi-siècle», *Annales du Centre Universitaire Méditerranéen*, 3, pp. 69-77.
- (1951): «Avant-propos», a GUYARD 1951.
- (2008[1920]): «Les Compagnons de l'Université Nouvelle, 1920. L'Histoire des Compagnons», *Les Compagnons de l'Université Nouvelle*, edició crítica de Bruno Garnier, Institut National de Recherche Pédagogique, Paris, pp. 305-312.
- DD.AA. (1964): *Connaissance de l'étranger. Mélanges offerts à la mémoire de*

- Jean-Marie Carré*, Libr. Marcel Didier, Paris.
- RÉCARTH, J.-Marie / J.-M./ Jean (pseudònim de CARRÉ, Jean-Marie) (1913a): «L'Institut Français à Londres», *Les Forces Nationales*, 6 (1-VI), pp. 243-245.
- (1913b): «Le 50e anniversaire d'Arno Holz», *Les Forces Nationales*, 8 (1-VII), pp. 466-467.
- (1913c): «Marie Magdelaine et l'évolution du théâtre de Maeterlink», *Les Forces Nationales*, 8 (1-VII), pp. 324-329.
- (1913d): «Les idées de Gerhart Hauptmann. Paris-Levant», *Les Forces Nationales*, 10 (1-VIII), pp. 393-394.
- (1913e): «La saison à Londres», *Les Forces Nationales*, 12 (1-IX), pp. 466-467.
- (1913f): «Les ouvrages allemands sur la guerre turco-bulgare», *Les Forces Nationales*, 14 (1-X), pp. 531-532.
- (1913g): «La saison à Weisbaden», *Les Forces Nationales*, 16 (1-XI), pp. 602-603.
- (1913h): «Les grandes interprétations de l'Italie», *Les Forces Nationales*, 18 (1-XII), pp. 664-667.
- GUYARD, Marius-François (1951): *La Littérature comparée*, PUF, Paris.
- HAUSER, Henri (1915): *Comment la France jugeait l'Allemagne. Histoire d'une illusion optique*, Impr. de A. Coueslant, Alençon.
- WELLEK, René (1953): «The Concept of Comparative Literature», *Yearbook of Comparative and General Literature*, 2, pp. 1-5.
- (1959): «The Crisis in Comparative Literature», a FRIEDERICH, Werner P. (ed.): *Comparative Literature. Proceedings of the second Congress of the I.C.L.A.*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.

Fonts complementàries

- BELLER, Manfred, Joep Leerssen (2007): *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*, Rodopi, Amsterdam.
- BOURDIEU, Pierre (2002): «Les conditions sociales de la circulation internationale des idées», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 145 (desembre), pp. 3-8.
- BRUNEL, Pierre i CHEVREL, Yves (eds.) (1989): *Précis de littérature comparée*, PUF, Paris.
- CHARLE, Christophe (1986): *Les Professeurs de la Faculté des Lettres de Paris, Éditions du CNRS, Paris:1909-1939*, vol. 2.

- DD.AA. (1994): *Image de soi, imatge de l'autre. La France et l'Allemagne en miroir*, Presses Universitaires d'Strasbourg, Estrasbourg.
- DUBAR, Jean-Marc (2000): «Fernand Baldensperger», *Revue de Littérature Comparée*, 64-3, pp. 323-338.
- DYSERINCK, Hugo (1990): «Algunas reflexiones sobre principios y métodos de la Literatura Comparada», a DYSERINCK *et al.* (coord.) 1990, pp. 3-10.
- (1991): «Pour une histoire du comparatisme. Plaidoyer a l'occasion de la publication d'une nouvelle bibliographie internationale de littérature comparée», a GILLESPIE (ed.) 1991.
- (1995): «Il punto de vista sovranazionale dello studio letterario comparato e la sua applicazione all'imagologia», trad. it. de Nora Moll, a GNISCI i SINOPOLI (eds.) 1995, pp. 52-66.
- (2003): «Imagology and the problem of ethnic identity», *Intercultural studies*, 1.
- *et al.* (coord.) (1990): *Europa en España. España en Europa. Actas del Simposio Internacional de Literatura Comparada*, Universitat d'Aquisgrà/Universitat de Navarra, Barcelona.
- ESPAGNE, Michel (1993): *Le Paradigme de l'étranger. Les chaires de littérature étrangère en France au XIXe siècle*, Editions du Cerf, Paris.
- (19##): «Le Train de Saint-Pétersbourg. Les relations culturelles franco-russes après 1870», a DMITRIEVA, Katia i ESPAGNE, Michel (dirs.): *Transferts culturels triangulaires. France-Allemagne-Russie. Philologiques*, IV, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, vol. IV, pp. 311-335.
- (19##): *Les Transferts culturels franco-allemands*, PUF, Paris.
- i WERNER, Michael (dirs.) (1994): *Qu'est-ce qu'une littérature nationale? Approches pour une théorie interculturelle du champ littéraire. Philologiques*, III, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- FAUCART, Claude (ed.) (2008): *Visions françaises de l'Allemagne*, Klincksiek, Paris.
- GUILLÉN, Claudio (1985): *Entre lo uno y lo diverso*, Crítica, Barcelona.
- (1989): *Teorías de la historia literaria*, Espasa Calpe, Madrid.
- (1998): *Múltiples moradas*, Tusquets, Barcelona.
- JURT, Joseph (2000): «Un nouveau départ», *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 4, pp. 6-11.
- (2001): «Le couple franco-allemand. Naissance et histoire d'une métaphore», a GÖTZE, Karl-Heinz (ed.): *France-Allemagne; passions croisées*, Université d'Aix-en-Provence, Ais de Provença, pp. 51-60.
- LA FARGA, Francisco (ed.) (1989): *Imágenes de Francia en las letras hispánicas*,

- PPU, Barcelona.
- LEENHARDT, Jacques i PICH, Robert (eds.) (1989): *Au jardin des malentendus: Le commerce franco-allemand des idées*, Actes Sud, Arles.
- LEERSEN, Joep (1992): «Image and Reality —and Belgium», a LEERSEN, Joep i SYDRAM, Karl Ulrich (eds.): *Europa Provincia Mundi: Essays in Comparative Literature and European Studies*, Rodopi, Amsterdam, pp. 281-291.
- MICHAUD, Stéphane (1991): *L'impossible semblable. Regards sur trois siècles de relations littéraires franco-allemandes*, Sedes, Paris.
- MOLL, Nora (1999): «Immagini dell'«Altro». Imagologia e studi interculturali», a GNISCI, Armando (cur.): *Introduzione alla letteratura comparata*, Bruno Mondadori, Milà, pp. 211-249.
- MONTANDON, Alain (ed.) (1997): *Études d'imagologie européenne*, Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand.
- MOURA, Jean-Marc (1992a): «L'Imagologie littéraire: Essai de mise en point historique et critique», *Revue de Littérature Comparée*, 66, pp. 271-287.
- (1992b): *L'Image du tiers monde dans le roman français contemporain*, PUF, Paris.
- (1998a): *La Littérature des lointains. Histoire de l'exotisme européen au XXe siècle*, Honoré Champion, Paris.
- (1998b): *L'Europe littéraire et l'ailleurs*, PUF, Paris.
- (1999): «L'Imagologie littéraire: tendances actuelles», a BESSIÈRE, Jean i PAGEAUX, Daniel-Henri (eds.): *Perspectives Comparatistes*, Honoré Champion, Paris, pp. 180-191.
- (2000): «Jean-Marie Carré», *Revue de Littérature Comparée*, 64-3, pp. 339-347.
- PAGEAUX, Daniel-Henri (1971): *Images du Portugal dans les lettres françaises*, Fondation Calouste Gulbelkian, Lisboa.
- (1975): *L'Espagne devant la conscience française au XVIIIème siècle, 1715-1789*, a #####.
- (1989): «De la imagerie culturelle au imaginaire», a BRUNEL i CHEVREL 1989, pp. 133-162.
- (1992): «De l'Imagologie à la théorie en littérature comparée. Éléments de réflexion», a LEERSEN, SYDRAM i ULRICH 1992.
- (1994): *La Littérature générale et comparée*, Armand Colin, Paris.
- (2002): «Sobre la noción de imaginario. Elementos para una teoría en literatura comparada», trad. cast. de Manuel Fernández de Ávila, *Anthropos*, 196, pp. 138-143.
- (2005): «Un comparatiste à New York: les carnets inédits de Jean-Marie

- Carré (1922-1923)», *Revue de littérature comparée*, 313, 1, pp. 75-84.
- (2007): *Littératures et cultures en dialogue*, l'Harmattan, Paris.
- (2008): *Le séminaire de Aïn Chams: une introduction à la littérature générale et comparée*, l'Harmattan, Paris.
- SAID, Edward W. (1984): *The World, the Text, and the Critic*, Faber, Londres.
- (1991 [1978]): *Orientalisme*, Eumo, Vic.
- STANZEL, Franz K. (ed.) (1999): *Europäischer Völkerspiegel. Imagologischethnographisch Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*, Winter, Heidelberg.
- TÖTÖSY DE ZEPETNEK, Steven, DIMIC, Milan V. i SYWENKY, Irene (eds.) (1999): *Comparative Literature Now: Theories and Practice / La Littérature comparée à l'heure actuelle. Théories et réalisations*, Honoré Champion, Paris.
- WERNER, Michael (1999): «Du miroir au prisme: quelques remarques sur les relations culturelles franco-allemandes», a SCHÖTTLER, Peter, VEIT, Patrice i WERNER, Michael (eds.): *Plurales Deutschland-Allemagne Plurielle. Mélanges Etienne François*, Wallstein, Göttingen, pp. 38-45.

